

S.M.Qənizadənin maarifçi konsepsiyası və islam dünyagörüşü

Təyyar SALAMOĞLU,
ADPU-nun professoru

II HİSSƏ

“Allah xofu” hekayəsi.
Tərcümə və tədbilləri

III YAZI

“Allah xofu”, “Allah divanı”
və “Nabəkar qonşu”

“Allah divanı”ndakı İvan Filatov obrazı S.M.Qənizadənin “Nabəkar qonşu” adlı tədbilindəki Xəncan obrazı ilə tipoloji yaxınlıq yaradır. Həm tərcümə, həm də tədbildəki oğru obrazlarının son taleyi müəllif dünyagörüşündə insanın pis əməllərinə görə Allah-təala tərəfindən cəzalanacağına qəti inamı ifadə edir.

Müəllif “Nabəkar qonşu”da Hacı Qasımla Xəncan obrazlarını müqayisədə təqdim edir. Birincinin bəsinət gözünün açıqlığının, ikincisinin cəhalətinin onların taleyində oynadığı rolu göstərir.

Müəllif təhkiyəsindən məlum olur ki, ticarətlə məşğul olan Hacı Qasımın işləri gündən günə tərəqqi edir, o çox varlı bir tacirə çevrilir. Lakin var-dövlət Hacı Qasımın əvvəlki mömin və həqiqi insanı təbiətini dəyişdirmir. Varlandıqca bəsinət gözü daha geniş açılan Hacı Qasımın etiqadı bu olur ki, “... allah təala ona o qədər dövlət verib ki, həm özü rahatlıqla zindəganlıq etsin, həm də əli aşağı qonum-qonşuya əl tutsun”. Hacı Qasım mömindir. Namaz qılır, oruc tutur, Qurani-Kərim hökmləri, şəriət qaydaları, Məhəmməd peyğəmbərin hədisləri, imamların buyurduqları ilə tanışdır, onları dərk edib özünün fəaliyyət prinsipinə çevirmək Hacı Qasımın etiqadıdır, başqa sözlə, dünyagörüşünün əsasını təşkil edir.

Müəllifin əqidəsincə məhz buna görə “...tacirlər arasında Hacı Qasım çox alihümmət hesab olunur idi”. Hacı Qasım himmətçidir, nəinki qonşularına, əlsiz-ayaqsızlara, ona üz tutan bütün imkansızlara köməyini əsirgəmir, eyni zamanda, işləmək, çalışmaq istəyənlərə kömək göstərmək, borc pula ehtiyacı olanlara “bimüamilə əl borcu pul” verib, onların işinə təkən vermək bu insanın fəaliyyət prinsipidir. Evidəki nöker və qulluqçularla insani rəftarı, nökeri balaca Abdullaya oğlu Ağacəfərlə birlikdə dərs vərəsi, “Quran və şəriətül islamı lazımcına yad edib, yazı yazmaq həm öyrətməsi” Hacı Qasımın, doğrudan da, ali-hümmət bir müsəlman ümməti, millət övladı olduğunu sübut edir.

Düşünmək olar ki, S.M.Qənizadə Hacı Qasım obrazında zamanın insanı haqqında arzularını ifadə edir. Yəni Hacı Qasım bütövlükdə müəllif xəyalından, müəllifin maarifçi görüşlərindən doğan obrazdır. Milli

ədəbiyyatşünaslıq adətən bu tipli obrazları - “ictimai yuxarılar”ın (Y.Qarayev) müsbət pofosla yaradılmış obrazlarını həyati yox, müəllif xəyalının məhsulu hesab etmişdir. Məsələyə bu cür baxış sovet ideologiyasından gəlir. “İctimai yuxarılar”a sinfi münasibətin ifadəsi kimi yaranır. Lakin S.M.Qənizadənin yaradıcılıq yoluna dərinləndirən nüfuz aşkar göstərir ki, onun dünyagörüşündə “ictimai yuxarılar”ı təmsil edən insanlara total mənfi münasibət yoxdur. Sənətkarın yaratdığı hər bir obrazın əsasında cəmiyyət həyatını dərin müşahidə dayanır. Onun obrazları həyati müşahidələrinin ümumiləşdirilməsindən yaranır. Məsələnin məhz bu cür olduğuna “Allah xofu” hekayəsindəki Hacı Ağarəsul obrazı ilə “Habəkar qonşu”dakı Hacı Qasım obrazlarının tipoloji müqayisəsi tam əsas verir.

Hacı Ağarəsul xarakter etibarlı ilə Hacı Qasımın tam əksidir. Bu isə Hacı Ağarəsul obrazının bütövlükdə kapitalist təbəqəsinə metaforallaşdırılması haqqındakı ədəbiyyatşünaslıq mövqeyini təkzib edir. Çünki Hacı Qasım da burjua münasibətlərindən doğulmuş obrazdır və yazıçı onun dünyagörüşünü və əxlaqını təqdir edir. Demək, həm Hacı Ağarəsul, həm də Hacı Qasım ictimai yuxarıların təmsilçisi olaraq fərdi xarakterində yaradılır, bu təbəqənin fərqli qütblərini təmsil edir, eyni zamanda ictimai həyatdakı ziddiyyətləri ifadə edirlər.

S.M.Qənizadə yaradıcılığında ictimai həyatın ziddiyyətləri təkcə “ictimai yuxarılar”ın tale yollarının əks etdirilməsi ilə deyil, həm də “ictimai aşağılar”ın tale yollarının onların fərdi xarakterindəki açıqlığı ilə göstərilir. Buna görə də, həmin obrazlar bir-birini təkrar etmir. Yazıcının dünyagörüşünü müxtəlif istiqamətlərdən açmağa xidmət edirlər.

Poqoskidən tərcümədəki İrvan Filatov obrazı ilə “milli bir hekayə” kimi (X.Məmmədov) yaratmağa nail olduğu “Habəkar qonşu”dakı Xəncan obrazı prinsip etibarlı ilə eyni taleyi yaşayır, başqa sözlə, etdikləri cinayətkar əməllərin bədalını həyatları ilə ödəyirlər. Hacı Qasım tüfeyli həyat keçirən Xəncanı nə qədər xeyir əməllərə istiqamətləndirməyə çalışır, halal bir kəsb ilə məşğul olmaq üçün onun əlinə maya verirsə də, xeyri olmur. Xəncanın bəsinət gözü açılır, tutduqca pis yoldan, tüfeyli yaşayışdan və oğurluqdan əl çəkmir. Müəllif hekayəni Qurani-Kərim məntiqi ilə bitirir: “Hər kəs öz əməlinin girovudur”. Xırda oğurluqlar son nəticədə Xəncanı bütün həyatı boyu onun xeyirxahı olmuş Hacı Qasımın evini talamağa, hətta bu yolda balaca nöker, həyatda heç bir günahı olmayan balaca uşaq Abdullanı öldürmək niyyətinə qədər gətirib çıxarır.

Lakin ölüm ilgəyi balaca uşağın yox, oğru Xəncanın boğazına keçir. Etdiyi oğurluğa şahidlik etməsin deyər balaca uşağı asmaq istəyəndə, “öz əli ilə öz boğazını girməkləyən nabəkar”ın cəsədini yerə endirən camaat deyir: “Habəkar qonşunun cəzası budur!”

Müəllif İvan Filatovun, oğru Xəncanların belə bir cəzadan kənar qalmayacağına bütün varlığı ilə inanır. Bu inanc, ilk növbədə, sənətkarın Allah-təalanın heç bir günahı cəzasız buraxmayacağına birmənalı inamından irəli gəlir. Bir çox hallarda həyatda baş vermiş gerçək hadisələr də öz sonsuz ibrətamizliyi ilə Allah təalanın Qurani-Kərimdə əks olunan qüdrətini sübut edən dəlilə çevrilir, insanların müqəddəs hökmlərə inancını bir neçə qat daha artıq möhkəmləndirir. Bu mənada “Allah divanı” hekayəsini Poqoskinin olmuş bir əhvalat əsasında qələmə alması, heç şübhəsiz ki, olduqca ibrətamizdir. Bu haqda “Allah divanı”na tərcüməçinin yazdığı “İfadeyi-məram”dan məlumat alırıq. Düşünürük ki,

S.M.Qənizadənin Poqoskinin hekayəsinin əsasında həyatda baş vermiş gerçək bir hadisənin dayanmasına xüsusi diqqət çəkməsi Allah təala hökmlərinin həyati gücünü bir daha xatırlatmaq, insanları bu “güc”ə inam bəsləməyə təşviq məqsədi daşıyır: “Bu kitabçada mündəric olunan sərgüzəşt yüz il bundan əqdəm Belorus məmləkətində ititfaq düşdükdə ibrazi-ibrət üçün o zaman rus ruznamələrindən birisində mərqum olunmuş idi. Sonralar rus əhli - maarifçilərindən birisi, cənab Poqoski bu türfə mötləbi artacaq müstəfid gördükdə xas və avam arasında intişar etmək üçün əlahiddə kitabça tərkibində dəfələrlə nəşr edibdir”.

S.M.Qənizadə bu cür ibrətamiz həyat hekayələrinin insanın tərbiyəsindəki, onun əxlaqının düzgün istiqamətdə formalaşmasındakı gücünə bütün varlığı ilə inanırdı.

“Allah divanı”na yazdığı “Oxuyanlara xitab” adlı “son söz”ündə bu inamını o aşağıdakı kimi ifadə edirdi: “Əcəba, bu kitabçada oxduğumuz qısa müqəddimədə zikr olunan ayeyi-quran məzmununca məhşər əhvalatına acizənə bir təmsil olduğunu gördəndən sonra, aya, rəvamıdır ki, kəctəblik ilə nuri-imandan yüz döndəribən, cəhalət zülmətinin qaranlığında kəlamüllah ayəsinə diqqət və hərfgürlük nəzəri ilə baxaraq, cürühi üçün höccət və bürhan tələb edək? Həzrətullah, əgər bunca cəhalət səmumi ürəyimiz nəhalinə bircə nəfər əsmiş olubsa, hala macal var ikən lazımdır ki, ümidi qufran ilə yüzümüzü hidayət nəsimi tərəfinə döndərib iman tiryakı ilə qəsavət səmmin ürəyimizdən silibən nicat şükufəsinin ətrindən damağımızı müəttər edək. Allahü-bittövfiq”.

S.M.Qənizadə həyatda gördüklərimiz və müşahidə elədiklərimizə bəsinət və idrak gözü ilə baxmağın zərurətindən danışır. “Cəhalət zülmətinin qaranlığı”ndan çıxmaq üçün bunu yeganə yol hesab edir. Yazıçıya görə, həyatda gördüklərimiz (məsələn elə “Allah divanı”nın süjet xəttinin əsasında dayanan həyat hadisəsi) bizi Allah-təalanın güc və qüdrəti, Qiyamət gününün hesabı, bütün həyatı boyu insanın bu “hesabat”a özünü hazırlamanın zərurəti ilə bağlı “höccət” etməyə, əlavə “bürhan tələb etməyə” (sübut-dəlil - T.S.) yer qoymur.

“Biz iman və inancımızda bütöv olmalıyıq”- yazıcının bütün yaradıcılığında bu ideya qırmızı xətt kimi keçir.

İstər tədbil və tərcümələrində, istərsə də orijinal hekayələrindəki obrazlar bu ideya xətti mövqeyindən çox asanlıqla təsnif olunurlar. Tipoloji baxımdan onun yaratdığı obrazları üç qismə ayırmaq olar. Birinci qismə, yazıcının öz sözləri ilə desək, “kəctəblik ilə nuri-imandan yüz döndəribən, cəhalət zülmətinin qaranlığında” qalanlar, başqa sözlə, Allah hökmlərindən xəbərsiz qalanlar, yaxud xəbəri olub da, onu özünün inancına çevirə bilməyənlər daxildir. Yazıçıya görə, bunlar cəhalət səmumi ilə ürəkləri zəbt olunanlardır. Bu sıraya “Allah divanı”ndakı İvan Filatovu, “Habəkar qonşu”dakı oğru Xəncanı, “Allah xofu”ndakı əcnəbi oğrunu və Hacı Ağarəsulu daxil etmək olar.

İkinci qismə, bəsinət gözü açıq olanlar daxildir. Bunlar həqiqi möminlərdir, iman və inancında bütöv olanlardır. Düşüncə, əməl və hərəkətləri Tovhidə birmənalı inamdan güc alır. Bu sıraya “Habəkar qonşu”dakı Hacı Qasımı, “Allah xofu”ndakı Sədrəddin bəyi aid etmək olar.

Üçüncü qismə “cəhalət zülmətinin qaranlığı”na düşüb ayılan, bəsinət gözünün açılması ilə düşdüyü “zülmət”dən bütün varlığı ilə qurtarmağa can atan, qurtuluş yolunu Allaha inamının, imanının bütövlüyündə olduğunu dərk edən, sidq ürəklə tövbə qapısına gedib, onu açmağa qadir

olanlar daxildir. Bu sıraya Məşədi Əsgər obrazını aid etmək olar.

Qurani-Kərimdə buyrulur: “Lakin hər kəs gördüyü haqsız işdən (oğurluqdan) sonra tövbə edib özünü düzəltmə, Allah onun tövbəsini qəbul edər” (Əl-Maidə surəsi, 39-cu ayə). Cəsarətlə demək olar ki, “Allah xofu” hekayəsindəki Məşədi Əsgər Qurani-Kərimin bu ayəsini metaforallaşdırır. Obrazın üzərinə belə bir missiyanı yüklənməsini təsadüfi saymaq olmaz. Çünki metaforallaşmadakı seçim müəllifin bilavasitə maarifçi dünyagörüşündən irəli gəlir, cəmiyyəti tərbiyə etmək üçün məqbul saydığı yolu ifadə edir. Qurani-Kərimdə “haqsız işdən (oğurluqdan)” sonra tövbənin buyurulması bilavasitə müsəlman ümmətini tərbiyə etmək, onun bəsinət gözünü açmaq, onu cahillikdən qurtarmaq məqsədi daşıyır. Allah təalanın bütövlükdə müsəlman ümməti üçün buyurduğu yol S.M.Qənizadə üçün milli cəmiyyəti formalaşdırmaq, onun əxlaqında və dünyagörüşündə islahat aparmaq üçün tam məqbul görünür. Müəllifi narahan edən milli cəmiyyətin əksərən Qurani-Kərim ehkamlarının, şəriət hökmlərinin, Məhəmməd peyğəmbərin buyurduqlarının həqiqi məzmunundan xəbərdar olmaması və bunları əməli işlərinə tətbiq edə bilməmələridir. Yazıçı Məşədi Əsgərin düşüncəsində yer alan “saqqalına dən düşüb, bəs nə üçün indiyə qədər axundlar, məsiyəxanlar Allahın şəriətin sənə öyrətməyiblər” fikirdə ifadə olunan həqiqəti milli cəmiyyətin sosial problemi kimi təqdim edir.

Bununla belə, S.M.Qənizadə Məşədi Əsgərin simasında şəriət hökmlərinə, Allahın və peyğəmbərin buyurduqlarına az-çox bələd olan milli insanın taleyini əks etdirir. Məşədi Əsgər molla və axundlardan onları şəriət hökmlərinin həqiqi məzmunu ilə tərbiyələndirmədikləri üçün şikayətçi olsa da, görünən budur ki, “məhərrəmidə, orucluqda... məsciddə mıx kimi mıxlanıb oturmağı”, başqa sözlə, fitrətindəki sevgisi ilə Allah hökmləri barəsində az-çox eşitdikləri onu getdiyi yolun (etdiyi oğurluğun) yanlış olduğunu başa düşməyə, bu işin Allah yanında qəbahətli bir əməl olduğunu dərk etməyə sövq edir.

“Yazıçı qəhrəmanın “tövbə” məqamına yetişməsinə psixoloji cəhətdən onun ağır yaşantıları prosesində verir. Oğurluq hadisəsindən, əcnəbinin pul ilə dolu çamadanını götürüb qaçdıqdan sonra Məşədi Əsgərin vəziyyəti bir qədər də ağırlaşır. Allah qarşısında etdiyi günahın çoxluğu pul ilə dolu çamadanın onun maddi həyatına gətirəcəyi bütün imkanları Məşədinin gözündən bir anda salır. Müəllif onun bəd əməlinə görə keçirdiyi peşimançılıq hisslərini təfərrüatı ilə təsvir edir:

“Camadan oğrusu özünü divar dibinə verib, bir daş üstündə oturdu və çamadanı qonşarına qoyub fikrin başına yıxdı...”

Biçərə Məşədi Əsgər qaranlıq küçə ortasında yerə-göyə baxıb, Allah qorxusundan ağlamağa başladı:

- Xudavənda, bu nə qələt idi, mən elədim, bu nə zülm idi ki, məndən baş verdi!... Mənim qolum sındı, əlbəttə, günahım var imiş ki, sındı, yoxsa nahaq yerə Allah adamın qolun sındırmaz... İndi yenə mən bu günahı eləyirəm, Allah mənim qıçımı çolaq edər, gözümü kor elər... Ax, Allah, sən mənim təqsirimdən keç, çamadan sahibini mən yetir ki, əmanətin qaytarıb halallıq alım, yoxsa, mələm şeytan məni aldadıb cəhənnəm oduna yandıracaqdır... Əstəğfərullah, tövbə, Allahın lənətinə gəlsin şeytan!”.

(Davamı 5-ci səhifədə)

(Əvəli 4-cü səhifədə)

Hekayədə, doğrudan da, son dərəcə dramatik bir vəziyyət psixoloji təsvir predmetinə çevrilir. S.M.Qənizadə Məşədi Əsgəri, ilk növbədə, insanın təbii varlığı kontekstində təsvir edir. On şahıya çox böyük ehtiyacı olan, bu pula ailəsini acıdan ölməkdən xilasın yolu kimi baxan bir adamın birdən birə qarşısında çamadanla dolu pulu gördükdə bədəninin “tir-tir titrəməsi” tam təbii haldır. Yazıçı ömründə əlinə bircə yüzlük belə dəyməmiş Məşədi Əsgərin bu qədər pul qarşısındakı çaşqınlığını da, çamadanı pulun qədərini hesablamaq istəyini də, pulun doğurduğu ani sevincin sonradan vahiməli düşüncələrlə əvəz olunmasını da qəhrəmanın psixoloji yaşantıları kimi təbii təsvir edir. Bir tərəfdə “çığınca yüzlüklərdən” ibarət altmış doqquz min manat pul və yaxud, belə deyək ki, Məşədi Əsgəri bütün qayğılardan qurtara biləcək maddi təminat, digər tərəfdə isə Allah xofu, etdiyi oğurluğun müqabilində qiyamət günündə Allah qarşısında verəcəyi hesabat nəticə etibarı ilə “ac muzdur”un “pullara baxıb bir ah çəkməsi”nə səbəb olur. Müəllifin təbiri desək, sanki “ac muzdur” Qurani-Kərimdən keçən Allah hökmünü xatırlayır, sanki hökmün mahiyyəti indi üzləşdiyi qeyri-adi durumda ona çatır: “Oğru kişi ilə oğru qadının gördükləri işin əvəzi kimi Allahdan cəza olaraq (sağ) əllərini kəsin” (Əl-Maidə surəsi, 38-ci ayə).

Müəllif təhkiyə edir ki, “görməmiş muzdurun gözləri puldan doyduqdan sonra sınıq qoluna baxmağa başladı”.

Bu məqamda Məşədi Əsgərin sınımış qoluna nəzər yetirməsi onun “ayılma”

prosesini ifadə edir. Oğurluq edən şəxsin son taleyi haqqında eşidib-bildiği Allah hökmləri Məşədi Əsgərin duz yola qayıtmasına səbəb olur: “Bəli qolumu Allah sındırdı, günahım var imiş ki, sındırdı. Görəsən, kimə nə zülm eləmişəm ki, Allahın mənə qəzəbi keçdi... İndi kişinin almış doqquz min manatın götür, qaç... Bu zülmü Allah yerdə qoyarmı?...Əstəğfürullah!...Tövbə, Allahın lənətinə gəlsin şeytan!”.

Yazıçı Məşədi Əsgərin “tövbə” məqamına yetişməsinin - Allah qarşısında öz günahını təmizməyə güc tapmasının qəhrəmanın beynində yer alan məntiqini aşağıdakı kimi izah edir: “İmam Rza ziyarətinə getmiş Məşədi Əsgərin əqidəsi buna idi ki, zülm böyük olduqca Allahın qisası da böyük olur”. Bu tamamilə doğru bir məntiqdir və Allah hökmlərinə uyğundur.

Qurani-Kərimin məntiqinə görə, Məşədi Əsgər “tövbə” yolunu seçməyədi, özünə böyük bir zülm etmiş olar, Qiyamət günündə bu zülmün hesabını vermək çətin olardı. Lakin Məşədi Əsgərin özündə güc tapıb nəfsinə qarşı durması və sidq ürəklə “tövbə” etməsi onun Allah tərəfindən mükafatlandırılmasına yol açır. S.M.Qənizadə məhz həmin məntiqə - həyatda düz yol seçib, haramı yox, halalı tərcih edən və buna görə Allahına şükr edən bəndələrin böyük yaradının lütfündən kənar qalmadığını bilir. Buna görə də nəfsinə qarşı durub “altmış doqquz min manat”dan sidq-ürəklə əl çəkib, Allah tərəfindən dönə-dönə bağışlanmasını istəyən, içinə dolmuş şeytan əməlini özündən uzaqlaşdırmağa nail olan Məşədi Əsgərin halal yol ilə “on dörd min üç yüz manat”a sahiblənməsi və bu “pul

hesabına özünə gəmiçilik şirkəti” yaratması tamamilə təbii və məntiqi sayılmalıdır.

Əlbəttə, marksist-ateist ədəbiyyatşünaslıq Məşədi Əsgərin bu cür inkişafını qeyri-təbii hesab edir və hekayə qəhrəmanının böyük miqdar pula sahib olub, özü üçün şirkət yaratmasını “bir maarifçinin arzusu” hesab edir. Yəni, ədəbiyyatşünaslıq hekayənin sonunu- “kapitalizmin sürətlə inkişaf etdiyi, istismarın daha da şiddətləndiyi XX əsr şəraiti”ndə bir məzlumun varlanmasını həyatın məntiqinə zidd hesab edir, süjetin sonluğunu “maarifçi xəyalı” kimi qəbul edirdi. Ədəbiyyatşünaslığın məntiqinə görə, “yalnız proletariyatın mübarizəsi Məşədi Əsgər kimi zəhmətsevən adamları həm işinin fəhləsi, həm sahibi edə bilərdi. Lakin ədib bu yolu görmürdü” (X.Məmmədov. s.190).

Həç şübhəsiz ki, hekayənin sonluğuna verilən bu dəyərləndirmə marksist-sosialist ideologiyadan və ateist düşüncədən doğurdu.

Müəllifin isə, “bu yolu görmədiyini”ndən yox, qəbul etmədiyindən danışmaq mətn həqiqətlərini daha düzgün ifadə edir.

Yazıçı insanın taleyində Allah iradəsinin birmənalı rolu üzərində dayanır. Sədrəddin bəyin dili ilə deyilmiş aşağıdakı fikir müəllifin məsələlərə baxışını çox dəqiq ifadə edir: “- Görürsənmi, məşədi qardaş, Allah təalanın belə-belə sirləri vardır; Allah təala o padşahdır ki, sınıqqol muzdurun əli ilə hünərli oğrunu tutdurub, qollarını arxasına bağladır”. Sədrəddin bəyin sözündəki məntiqin təsiri altında “Allah divanı”nda İvan Filatovun başına gələnləri xatırlasaq, düşünmək olar ki, Allah təala o padşahdır ki, “beşikdəki körpə uşağa rəhm etməyib, dünya malından ötrü o biçarənin anası ilə nənəsin bir-birinin qanına bulaşdırın”ı üstündən neçə illər keçəndən sonra (o körpə uşaq böyüyüb cavan zabit olandan sonra) həmin körpə uşağın- cavan zabitin əli ilə Allah divanına çəkib, layiq olduğu cəzanı verir.

Qurani-Kərim ayələrindən belə bir fikir keçir ki, Allah təalanın qəzəbi böyük olduğu kimi, mərhəməti, lütfü də böyükdür. Həmin fikrin Qurani-Kərimdəki konkret ifadələrindən biri belədir: “Nəfsini (günahlardan) təmizləyən mütləq nicat tapacaqdır! Onu (günaha) batıran isə, əlbəttə, ziyana uğrayacaqdır” (Əş-Şəms surəsi, 9-10-cu ayələr).

Yazıçı “Allah xofu” hekayəsində süjetin hərəkətini, qəhrəmanların əməl və düşüncələrini bu məntiqə dəyərləndirir və bu məntiqin gücünü onlara təlqin etməyi bir maarifçi sənətkar olaraq əsas məqsəd kimi seçir.